

חזרה למלתוס

אברהם דורון¹

המתקפה שאנו עדים לה בימינו בישראל על "הקצבאות", כלומר על תשלומי קצבאות ילדים ועל תוכניות הסיוע האחרות לקבוצות אוכלוסייה נזקקות, כמו תשלומי הבטחת הכנסה, מזכירה את הגישות הביקורתיות שהושמעו לאורכה של המאה ה-19 נגד חוקי העניים של זמנם. הביקורת הזאת על הסיוע לעניים הושפעה באופן מכריע מתורת מלתוס. אותם טיעונים, דמוגרפיים ואחרים, שהעלה מלתוס, ואשר השתמשו בהם בזמנו כדי לתקוף את תוכניות הסיוע לעניים, מועלים עתה מחדש ומצטרפים לארסנל כלי הנשק שנועדו להילחם בעניים.

מלתוס ותומכיו לחמו בזמנו במלוא המרץ כדי לבטל את חוקי העניים שלחובתם זקפו מתן סיוע נדיב מדי לעובדים עניים ולנוזקים אחרים. מאבקם היה מכוון כדי למנוע מהתוכניות להגנה חברתית להפריע לפעולה חופשית של כוחות השוק ולהבטיח גמישות מלאה בשוק העבודה ובקביעת השכר ותנאי העבודה. התומכים בתורת מלתוס במדינת ישראל הציבו לעצמם מטרת דומות מאוד.

אפשר לראות בתחייה של עמדות מלתוסיאניות אלה בקרב חלקים רחבים של האליטות בישראל, או לפחות בחלקה, ריאקציה נגד תפיסות עולם סולידריסטיות שבאו לידי ביטוי בפיתוח ובהרחבה של מדינת הרווחה ושל מערכות השירותים שלה בשנים קודמות. הניסיון לחזור ולהיצמד מחדש לתורת מלתוס יכול אולי להסביר בחלקו את אופי התגובה השלילית נגד מדינת הרווחה ונגד ה"קצבאות" שהיא מספקת לקבוצות האוכלוסייה החלשות.

בעיות העוני והבעיות הדמוגרפיות שמדינת ישראל צריכה להתמודד איתן בימינו לא ימצאו את פתרונן על ידי חזרה לתורות כלכליות של המאה ה-19 כדוגמת תורת מלתוס. הדרך הנאותה להתמודד עם בעיות אלה היא הגדלת ההשקעה ברווחה חברתית, שיפור הנגישות לשירותי הבריאות, הרחבת שירותי החינוך ובעיקר צמצום שיעורי העוני. אלה הם אתגרי המדיניות החברתית של מדינת ישראל ולא חזרה לתורת מלתוס.

1 בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

מבוא

ההיסטוריה חוזרת על עצמה אומרת מימרה ישנה. המתקפה הנוכחית על "הקצבאות", כלומר על תשלומי קצבאות ילדים ועל תוכניות הסיוע האחרות לעניים, כמו תשלומי הבטחת הכנסה, מזכירה את המתקפה שנעשתה בתחילת המאה-19 על חוקי העניים של זמנם ואת המתקפה לפי תורת מלתוס שנערכה על הסיוע לעניים במשך רובה של המאה ה-19. אולי אנחנו לא תמיד מודעים לכך, אבל אותם הטיעונים שהשתמשו בהם בזמנו כדי לתקוף את התוכניות לסיוע לעניים מועלים עתה מחדש ומצטרפים לארסנל כלי הנשק שנועדו להילחם בעניים (ראו למשל, Blaug, 1963).

לקראת סוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19 כלל הסיוע שהוגש באנגליה על פי חוקי העניים דאז, מה שכונה ה-Old Poor Law, מעין הסדר של הבטחת קיום לעניים ולעובדים העניים שהועסקו בעיקר בחקלאות. ראוי לומר שבמציאות של התקופה ההיא היתה זהות כמעט מוחלטת בין עובדים עניים לעניים עצמם (Himmelfarb, 1984). הסיוע לעניים, לעובדים העניים, כולל מחוסרי העבודה שבהם, היה צמוד למחיר הלחם. לעובדים ששכרם נפל מתחת לרמה זו ניתן הסיוע על ידי השלמת שכרם בהתאם למחיר הלחם ולפי גודל המשפחה. למעשה כלל הסיוע מעין הבטחת הכנסת מינימום (a living wage), אף כי נמוכה מאוד לקיום, שכללה בתוכה תשלום של תוספות לילדים למשפחות בגודל מסוים (de-Schweinitz, 1961). שיטת הסיוע הזאת בעצם ניסתה לשמור על הכנסתם הריאלית של העובדים על ידי הצמדת שכרם ליוקר המחיה (מחיר הלחם). היא סיפקה מעין ביטוח מפני אבטלה על ידי דאגה לתעסוקה של המובטלים, וצירפה ליסודות הסיוע מעין תוספות ילדים על פי צורכי המשפחה לפי גודלה.

המתקפה על שיטת סיוע זו של חוקי העניים הישנים, ה-Speenhamland system, מצויה ברובה של הספרות הענפה על חוקי העניים האנגליים במאה ה-19 (Blaug, 1963; Brundage, 1978; Fraser, 1976; Marshall, 1973; Polanyi, 1957; Webb, 1963). צלילי הביקורת שהוטחה בזמנו על שיטת הסיוע נשמעים לנו מוכרים. היא טענה שהסיוע, או בימינו "הקצבאות", גורם לבטלה ולדמורליזציה של העובדים, מביא להורדת השכר, מגדיל את שיעורי הילודה בקרב מקבליה ומעלה את נטל המיסוי הנדרש לכיסוי ההוצאה הכרוכה בו.

ביקורת זו על כשלי שיטת הסיוע לעניים ולעובדים העניים הלכה והחריפה באותן השנים ומצאה את ביטויה המאורגן והמלא בדו"ח הוועדה לחקר חוקי העניים מ-1834 (ראו הדו"ח אצל Checkland, 1974; וכן סקירה עליו אצל de Schweinitz, 1961). הדו"ח הפך למעין מסמך מכונן, והיתה לו השפעה עצומה על מדיניות הסיוע לאוכלוסייה הנזקקת לאורכה של המאה ה-19. המסר העיקרי של הדו"ח היה שכל צורות הסיוע לעניים

ולמובטלים פסולות מעיקרן, משום שהן מעודדות בטלה ומביאות להגברת הילודה בקרב האוכלוסייה הענייה הנזקקת. המדיניות שהמליצו עליה מחברי הדו"ח היתה להגביל את הסיוע ככל האפשר. הם טענו שככל שהסיוע מטעם הכלל יהיה מוגבל יותר, כך הוא יהיה טוב יותר. הם ראו בפעולות צדקה וולונטריות דרך רצויה לטיפול בבעיות מצוקה והדגישו שאלה תמיד עדיפות על מעשי סיוע מטעם הכלל. עקרונות הדו"ח ששיקפו עמדות אלה הפכו ליסודות חוק העניים החדש מ-1834, והתוו את מדיניות הגשת הסיוע לעניים במשך מאה שנה בקירוב.

הכללים המחמירים והמרתיעים שנקבעו בחוק העניים החדש היו אמורים להוציא את מקבלי הסיוע העניים מהמעמד של נתמכים ולהפוך אותם לעובדים המתקיימים באופן עצמי מעבודתם (Fraser, 1976). נקבע שהסיוע מטעם הכלל, אם יינתן, חייב להיות בדרך הפחות רצויה לאדם על פי עקרון הזכאות הפחותה (Less Eligibility); כלומר: אם וכאשר יינתן סיוע מחוץ לבתי המחסה לעניים, בשום מקרה הוא לא יעלה על השכר הנמוך ביותר שעובד יוכל להשיג בעבודה בשוק החופשי (ללא קשר לגודל המשפחה שהיה על האדם לפרנס). באופן מעשי הוגבל הסיוע רק לעניים החולים והנכים, שלא יכלו לדאוג לעצמם, והוא ניתן רק במסגרת מוסדית בבתי מחסה לעניים, ה-Workhouse, שהיו מעין מוסדות עבודה וענישה כאחד (על אופיים של בתי מחסה אלה ראו Longmate, 1974).

בדיקות וחקירות שנעשו ברבות השנים בדבר הטיעונים על כשלי הסיוע לעניים ולעובדים העניים על פי חוק העניים "הישן", ששימשו את מחברי דו"ח הוועדה לחוקי העניים מ-1834 ואת המדיניות החדשה שהותוותה בעקבותיו, מצאו שלמעשה לא היה בסיס אמפירי לטענותיהם. לא נמצא בסיס כמותי איתן לטיעונים שהסיוע עודד גידול בשיעורי הריבוי של האוכלוסייה, הוריד את התפוקה של הסקטור החקלאי שלו הוא נועד או פגע בתמריצים לעבודה. דו"ח הוועדה הסתמך ברובו על טענותיהם של בני מעמדות הגבוהים בדבר עצלנות העובדים וההשפעה המזיקה שהיתה לסיוע המוגזם שהם מקבלים על התנהגותם. לא קשה למצוא טענות מסוג זה על ההשפעות המזיקות של מתן קצבאות לעניים ועל עידוד הבטלה בקרבם גם בימינו. ההיסטוריון והחוקר האנגלי טאוני (Tawney) תיאר את הדו"ח כמסמך א-היסטורי בעיקרו, אבל בעל השפעה מרובה (influential and wildly unhistorical document; מצוטט אצל בלאוג, שם, עמ' 152).

הביקורת על הסיוע על פי חוקי העניים בכלל, ובמיוחד על חוק העניים הישן ועל הדו"ח הביקורתי שנכתב עליו ב-1834, הושפעה באופן מכריע מתורת מלתוס. תומס רוברט מלתוס חי בשנים 1776-1834. הוא היה כומר אנגליקני, כלכלן ופרופסור להיסטוריה ולכלכלה מדינית. הוא קנה את פרסומו בזכות ספרו המסה על עקרון האוכלוסייה והשפעתו על שיפור החברה בעתיד (*Essay on the principle of population as it affects future improvement of society*; Malthus, 1798 [1997]) (ראו גם סקירה מקיפה על המסה אצל Himmelfarb, 1960). המסה נכתבה בעיקר כהתקפה על חוקי

העניים שכאמור השלימו בשנים ההן את ההכנסה של עובדים עניים עד כדי הבטחת קיום מינימלי.

במסה שלו שהשפעתה מורגשת עד ימינו התייחס מלתוס לקשר בין גידול האוכלוסייה לאספקת המזון; טיעונו העיקרי היה שהאוכלוסייה גדלה באופן גיאומטרי בשעה שהמזון גדל רק באופן אריתמטי. הבעיה שיש להתמודד איתה אפוא היא כיצד למנוע את גידול האוכלוסייה ובעיקר את גידול אוכלוסיית העניים "בשכבות החברתיות הנמוכות ביותר". אחד הטיעונים שלו נגע לאי יכולתה של אוכלוסייה ענייה זו לדאוג לגידול נאות של ילדיה. הוא ציין ש"יהיה זה קשה להניח שאשת עובד עם שישה ילדים, הסובלת לעתים ממחסור מוחלט של לחם, תוכל לספק להם מזון ותשומת לב הנחוצה כדי להכין אותם כראוי לחיים" (Malthus, op.cit, chapter 5). במהדורות הבאות של המסה שלו הוא הכניס כמה שינויים שהיה בהם כדי למתן במקצת את עמדתו. בשינויים שהוא הכניס הוא הסתפק בקביעה שהאוכלוסייה גדלה בקצב מהיר יותר מאשר ייצור המזון, ויותר על ניסוח מתמטי של תורתו.

הרעיון המרכזי של מלתוס במסה שלו היה צמוד לעקרון האוכלוסייה; יש לשמור על גודל האוכלוסייה, למנוע את גידולה ולהתאימה לרמה של אמצעי הקיום. הוא טען שאין כל מקום לפשרה בכל הקשור לעניין זה, משום שלדעתו נבעה תורתו מעובדות הטבע, עובדות פיסיולוגיות וביולוגיות שלא ניתן לשנותן ושאינן אפשרות להשפיע עליהן על ידי רצונות של בני אדם או על ידי מעשי חקיקה. הוויכוח שעורר מלתוס בזמנו נסב בעצם לא על הצורך להתאים את גודל האוכלוסייה לאפשרויות של אספקת מזון, אלא בעיקר על הדרכים שבאמצעותן, כך הטיף, יש לשמור על גידול האוכלוסייה.

לדעת מלתוס, חוקי הטבע פועלים אמנם באופן שווה בקרב כל המין האנושי, אבל עקרון האוכלוסייה פועל בכל כובד משקלו דווקא בקרב המעמדות הנמוכים עם כל הסבל וההתנהגות הסוטה שהוא מביא עמו אליהם. השוויון המקורי של הטבע איננו מונע את אי השוויון של תנאי החיים היוצרים את הבעיה של ריבוי גדול יותר בקרב המעמדות הנמוכים. לדעתו כל שיפור במצבם של המעמדות הנמוכים עשוי רק להשחית את אופיים של העניים וליצור מצב גרוע יותר עבורם. משק תעשייתי מתפתח, אף כי הוא יכול להביא לגידול העושר הלאומי, יפעל לרעת המעמדות הנמוכים, משום שהם נתונים לחסדי עקרון האוכלוסייה; כלומר: מספרם יגדל בשעה שהיקף אספקת המזון התלוייה בפרי האדמה נשאר קבוע ולא גדל בהתאמה לריבוי הטבעי.

במסגרת המאבק על אמיתות תורתו תקף מלתוס בחריפות את הסיוע של חוקי העניים. הוא הסכים אמנם שלחוקי העניים היו אולי כוונות טובות. מטרתם היתה להביא לשיפור במצבם. אבל תוצאתם לדעתו היתה הפוכה. "הסיבה האמיתית", הוא טען, "לכך שסכומי הכסף העצומים הנגבים למען העניים אינם מביאים לשיפור במצבם היא נטייתם החזקה

של חוקי העניים להכשיל את המטרה שלהם עצמה." הם הם שהביאו להרעת מצב העניים בכך שעודדו אותם להרבות בהבאת ילדים לעולם, ללא סיכוי שיוכלו לספק את מזונותיהם ולדאוג לקיומם. הגידול באוכלוסייה ללא גידול מקביל באמצעים להבטחת קיומה, פירושו שיהיה צורך לחלק את המזון הקיים בין מספר גדול יותר של אנשים ולצמצם את החלק של כל אדם בכמות המזון הקיימת, מה שיגדיל את מספר האנשים הפונים ומבקשים להיעזר בסיוע של הקהילה לעניים. במצב זה חוקי העניים הם היוצרים את העניים שהם נטלו על עצמם לסייע להם. הם אפוא אלה הגורמים לתוצאה המזיקה שיותר משאבים מוסטים מהקבוצות היצרניות והראויות יותר אל הקבוצות הפחות יצרניות ופחות ראויות. (Himmelfarb, 1960, 1984; Malthus, op.cit, chapter 5).

בטיעונים של מלתוס נגד חוקי העניים היה ערוב או צירוף של גישה מוסרנית וכלכלית כאחת. מבחינה כלכלית חוקי העניים עמדו לדעתו בסתירה לכלכלה נכונה. מבחינה מוסרית הוא טען שבסיוע לעניים יש משום עידוד לחוסר האחריות שלהם, להחלשת רצונם לעבוד, לעצלות ולאי התמדה בעבודה, לשתייה לשוכרה ולהתנהגות עבריינית לסוגיה. בסיכומו של דבר הוא טען נגד הדמורליזציה שיצר הסיוע לטעמו בקרב העניים. הוא תבע אפוא לבטל לחלוטין את חוקי העניים. הוא אמנם המליץ לפעול כדי להגדיל את אספקת המזון על ידי מתן תמריצים לבעלי קרקעות לעבוד קרקעות שטרם עובדו והפניית השקעות רבות יותר לתחום הזה. אבל בד בבד הוא הטיף להתפכחות מהרעיון שאפשר לשפר את מצבם של בני אדם במצוקה, שהיה בעיניו אשליה או חלום אוטופי.

פרסום המסה ב-1798 לא היה מקרי. הוא היה קשור קשר הדוק לקשיים הכלכליים של התקופה שהתעוררו עקב מלחמות נפוליון והשינויים הדמוגרפיים והכלכליים המהירים. הבעיה שעלתה בשנים אלה לרומן של הסדר היום הציבורי היתה העלייה של ההוצאה הציבורית על הסיוע לעניים. הפתרון שהגה מלתוס התייחס בעיקרו לצמצום דרסטי או אף לביטול של חוקי העניים והסיוע שהוגש באמצעותם למובטלים ולעניים. כאמור, הוא חשב שרק בדרך זו ניתן יהיה להתגבר על הבעיה של גידול האוכלוסייה הענייה שעלתה לדעתו על כושר ייצור המזון עבורה.

הנחותיו של מלתוס בדבר הפיגור בייצור המזון ביחס לגידול האוכלוסייה הופרכו רובן ככולן על ידי הצמיחה הכלכלית, הגידול בתפוקה החקלאית, העלייה ברמת החיים ועמה הירידה בשיעורי הילודה בארצות העולם המפותח. אבל אף שכל הנחותיו הופרכו, הרי הדי תורתו נשמעים עד עצם ימינו (Blaug, 1963; Huzel 1969, 1980).

מה שבולט בעמדות אלה של מלתוס הוא גישתו הדטרמיניסטית, גישה שנבעה מהאמונה וההסתמכות שלו על חוקי הטבע שלדעתו לא היה אפשר להימלט מהם. חוקי טבע אלה דנו בהכרח את כלל העניים לחיים של עוני והתנהגות סוטה ללא קשר עם המאמץ האישי של פרט זה או אחר. העניים המשקיעים מאמץ בעבודתם נידונים לסבול אף הם בגלל

ההתנהגות הבלתי אחראית של אחרים. כל אדם שנישא ומביא באופן בלתי אחראי ילדים לעולם הוא למעשה אויב של חבריו העובדים. תיקון מצב עניינים זה אפשרי רק אם העניים ינהגו באיפוק מוסרי, בעיקר ביחסי המין שלהם. מכיוון שלדעתו הם לא הראו יכולת לנהוג באופן מוסרי ובאיפוק ביחסים אלה, הרי הם אחראים ישירות על עוונות ומצוקתם.

לכאורה נחשב מלתוס תלמידו וממשיך דרכו של אדם סמית. בתולדות הרעיונות המדיניים המסה על האוכלוסייה מוצגת לעתים קרובות כהמשך ופיתוח של תורת ה-Laissez Faire של סמית כחלק מתורת הכלכלה הקלאסית. אבל למעשה היתה תורת מלתוס היפוך גמור של תורתו של סמית. סמית דיבר על התפתחות הקשורה בגידול התפוקה והפריון התעשייתיים, על שכר גבוה ועל קדמה כלכלית וחברתית שיבואו בעקבותיהם. הטיעון העיקרי של מלתוס היה נגד התחזיות האופטימיות של סמית שהחברה התעשייתית המתפתחת תביא לשיפור במצבם של מעמדות העובדים ושהגידול באוכלוסייה הוא רק אחד הסימנים של שיפור זה (Himmelfarb, 1960, 1984).

בגלל דעותיו אלה היה מלתוס אחד האנשים המותקפים ביותר בתקופתו, אבל הוא היה גם לאיש בעל ההשפעה הגדולה ביותר. הוא זכה באוזן קשבת ובתמיכה של רבים מהפוליטיקאים, הכלכלנים, הסופרים והוגי הדעות החשובים של התקופה. והישגו הגדול הוא עיצוב האופי והמסגרת של הדיון הציבורי בבעיות העוני על פני מחצית מהמאה ה-19.

הדעה הרווחת היא שתורת מלתוס תאמה ושירתה במידה רבה את שלבי ההתפתחות המוקדמים של החברה התעשייתית. תורתו אמורה היתה ללמד את העובדים העניים, ואת העניים בכלל, שגורלם הוא להיות עניים ושהטבע עצמו הוא שקבע את מעמדם ולא מעסיק חסר רגישות כלשהו, ששומר על שכרם הנמוך. עוני, לפי תורתו, הוא עובדת חיים באותה מידה כמו המזון והדחף המיני, ולפיכך הוא תוצאה בלתי נמנעת של עובדות טבע אלה. תורתו הטיפה והתיימרה ללמד מעסיקים בעלי דעות פילנטרופיות או פטרנליסטיות שגם הם כפופים לחוקי הטבע, וכי כל ניסיון שלהם להתערב בפעולה של חוקי טבע אלה לטובת עובדיהם רק יפעל לרעתם של אלה. פילנטרופיה והומניטריות אמיתיות הן רק השמירה על חוקי הטבע. ותורה זו טענה נחרצות, שאין זה מתפקיד הממשלה להתערב בתהליכים כלכליים הנשלטים בידי כוחות השוק וחוקי הטבע.

מלתוס והמדיניות החברתית בישראל

אף כי תורת מלתוס מעולם לא זכתה לאימות וספק אם אפשרי בכלל לאמת אותה במציאות, הגידול באוכלוסייה הענייה בארץ בימינו נתן למלתוסיאניזם או לניאו-מלתוסיאניזם זריקת חיים חדשה. במסגרת התגובה השלילית נגד מדינת הרווחה, ה-welfare backlash, תורת מלתוס זוכה בישראל בשנים האחרונות למעין הכרה מחדש ולתמיכה בצורות שונות, עקיפות וישירות. פוליטיקאים, כלכלנים ודמוגרפים מרבים להתייחס אליה ולהצביע על גידול האוכלוסייה הענייה בארץ, בעיקר בקרב משפחות מרובות הילדים, כעדות לתקפותה של תורת מלתוס.

תורת מלתוס והקשחת הקריטריונים להגשת סיוע לעניים ולעובדים עניים במחצית הראשונה של המאה ה-19 צמחו כמובן על רקע חברה שונה לגמרי מהחברה בת זמננו. החברה האנגלית בתקופה שבה עלתה תורת מלתוס לרומו של הדין הציבורי היתה עדיין ברובה חברה חקלאית. רוב העובדים הועסקו בה בעבודות חקלאיות, והמהפכה התעשייתית היתה רק בשלביה הראשונים. במוכנים אלה החברה הישראלית של תחילת המאה ה-21 היא חברה שונה לחלוטין. כל השוואה בין אופי שתי החברות עשויה אפוא להטעות. אך למרות השוני הזה, יש בוויכוח המתנהל בארץ על תוכניות הסיוע לעניים, כמו קצבאות הילדים, תשלומי הבטחת הכנסה וקצבאות אחרות, דמיון רב לטיעונים שהעלו מלתוס ותומכיו, אשר הביאו בסופו של דבר לחוק העניים החדש מ-1834.

הטיעונים העיקריים שהועלו בזמנו נגד תוכניות הסיוע לעניים וקיבלו מעין גושפנקה מדעית כביכול מתורת מלתוס התייחסו לבעיות העיקריות האלה: הבעיה הדמוגרפית והגידול של האוכלוסייה הענייה; הסיוע כגורם ליצירת העוני ולגידול האוכלוסייה הענייה; הפגיעה באופיים של העניים; האמצעים שיש לנקוט נגד תופעות שליליות אלה.

הבעיה הדמוגרפית

הטיעון המרכזי שהשמיע מלתוס היה שהסיוע שהוגש לעניים מעודד את הילודה בקרבם, והוא הגורם לגידול הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הענייה. הסיוע המוגדל המוגש למשפחות מרובות ילדים הוא חמור במיוחד, משום שהוא מעודד את הילודה בקרב משפחות אלה, כשאין ביכולתן לפרנס את ילדיהן ולספק להם אפשרויות להתפתחות ראויה. יתרה מזאת, הסיוע הזה מעלה את היקף ההוצאה הציבורית לממדים שקשה להתמודד איתם ובה בעת הוא הגורם הישיר לגידול בהיקף העוני.

את נושא עידוד הילודה וההקבלה לתורת מלתוס בחברה הישראלית של זמננו העלו לראשונה לדיון אנשי האקדמיה. הנושא הועלה בחלקו בהקשר של העלאה ניכרת בגובה קצבאות הילדים ששולמו למשפחות מרובות ילדים, אבל הוא המשיך לעמוד במוקד הדיון הציבורי גם לאחר שהעלאות אלה בוטלו וחל קיצוץ נרחב בקצבאות אלה (דורון, 2005). הפרופסורים לכלכלה מהאוניברסיטה העברית, יורם מישר וצ'ארלס מנסקי, היו אלה שהעלו מחדש את ההשערה שאפשר שקצבאות הילדים הן הן שעודדו את הילודה בקרב עניים בישראל ובכך תרמו להגדלת שיעורי הילדים החיים בתנאי עוני. הם אמנם הודו שלא יכלו להוכיח שום קשר סיבתי בין קצבאות הילדים לדפוסי הילודה, אבל בכל זאת, לדעתם, הנתונים על דפוסי הילודה בישראל אינם עומדים בסתירה לתורת מלתוס (מישר ומנסקי, 2000). שניהם התעלמו מהמגמה הכללית בישראל של ירידה עקבית במספר הילדים הממוצע למשפחה כמעט בכל קבוצות האוכלוסייה (גל וכן אריה, 2002).

לגישה זו הצטרפו אנשי אקדמיה אחרים שהעלו את הטענות שקצבאות הילדים הגבוהות למשפחות מרובות ילדים מעודדות במישרין את הילודה בכלל ובמגזר החרדי בפרט. פרופ' רות קלינוב מהמחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית הביעה את דעתה ש"השיטה [הנהוגה של קצבאות הילדים] מסבסדת משפחות גדולות במיוחד ועושה את הילדים לעסק משתלם". חוקר האוכלוסייה החרדית, פרופ' מנחם פרידמן מאוניברסיטת בר-אילן, טען ש"הבאת ילדים היא הדרך הקלה ביותר של החרדים להגדיל את הכנסת המשפחה". לדבריו, "הכלכלה משחקת תפקיד מאוד חשוב בכל החלטה של אנשים, אפילו אינטימית". גם הפרופסורים דב פרידלנדר וקרול פלדמן מהמחלקה לדמוגרפיה באוניברסיטה העברית טענו שהמדינה מעודדת תוספת לידות באמצעות סיוע גדול עבור כל ילד (אילן, 11 באפריל, 2000). נחמיה שטרסלר (13 באפריל, 2000), בכיר הכתבים הכלכליים של עיתון הארץ, כתב ש"יש קשר ברור בין גובה קצבאות הילדים לבין מספר הילדים במשפחה", ועקב "רמת ההכנסה הנמוכה של החרדים, גובה הקצבאות הוא מרכיב חשוב בהחלטה על גודל המשפחה". גם הוועדה בראשותו של פרופ' אבי בן-בסט, שעסקה ברפורמה במס ההכנסה, הצטרפה לעמדה זו, ובדו"ח שלה נכתב כי "בשל מבנה הסולם של קצבאות ילדים, היא [הסולם העולה של שיעורי הקצבאות] פועלת גם לעידוד הילודה דווקא בקרב משפחות עניות, הנתקלות ממילא בקשיים כלכליים גדולים בגידול הילדים. קצבאות אלה מסייעות ליצירת מלכודת עוני לאותן משפחות ובמיוחד לילדיהן" (ועדת בן בסט, 2000).

פרופ' משה שוקד מהמחלקה לאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב (7 בינואר, 2000) נקט אף עמדה חריפה יותר וטען, ש"הגיע הזמן להסיר את מסך הצביעות הלאומי" ולקרוא למשפחת מרובות ילדים בשמן האמיתי – "משפחות מקוללות ילדים". הוא יצא במתקפה נגד תשלום קצבאות הילדים וטען ש"מי שדואג לשלום ילדינו ולביטחונה של ישראל מן

הראוי שיתחיל בהקדם במדיניות רחבה לצמצום הילודה", משום ש"מתכוון הכוזב של משפחה 'ברוכת הילדים' טומן בחובו אסון לאומי".

עמדה בוטה בנושא זה נקט גם יוסי ביילין, פוליטיקאי בכיר הממוקם במרכז ושמאלה ממנו במפה הפוליטית, שכיהן בזמנו כשר המשפטים. הוא הביע את התנגדותו לסיוע למשפחות מרובות ילדים שכן הוא מעודד את הילודה בקרבן (אילן, 10 באפריל, 2000). הוא נימק את עמדתו בכך שמשפחות מרובות ילדים הופכות למעמסה על החברה; רובן גוזרות על ילדיהן מצוקה, קושי וקיפוח, והופכות בשל כך לנטל על הכלל. הוא הוסיף גם שרוב האימהות למשפחות כאלה הופכות לשפחות הבית ואמר, ש"לא הייתי רוצה שהחברה הישראלית תהיה מורכבת ממשפחות מרובות ילדים" (אילן, 9 באפריל 2000). אברהם בייגה שוחט, שכיהן כשר האוצר מטעם מפלגת העבודה, ביטא עמדה דומה וטען ש"הקצבאות המוגדלות למשפחות מרובות ילדים עודדו ילודה דווקא במשפחות שממילא היו בעוני או על סף העוני, במיוחד אצל הברואים והחרדים, והיה כדאי להם לעשות עוד ילדים, והם עשו". היה בזה לדעתו משום תמריץ מעוות שגלגל את העוני מדור לדור (פלוצקר, 14 באוקטובר, 2005).

עיתון הארץ הצטרף לעמדות אלה, ותקף במאמר מערכת את "שיטת הקצבאות שעל פיה ההורים מקבלים כסף עבור ילדיהם, בלי קשר להיותם עובדים או לא". כך, הוא קבע, "נותק הקשר בין ההטבה ובין העבודה, וכך החל התהליך ההרסני של הגדלת מספר הילדים במשפחות העניות, וחיים על קצבאות במקום על עבודה – בעיקר במגזר החרדי והברדווי" (הארץ, 17 ביוני, 2003).

כאמור, התורה הדמוגרפית של מלתוס ספגה בזמנו ביקורת רבה. גם בימינו ספגו הדעות שלעיל בעניין השפעת הסיוע למשפחות מרובות ילדים על עידוד הילודה ביקורת רבה. המבקרים את הדעות האלה טוענים שקיצוץ בקצבאות, כלומר בסיוע למשפחות מרובות ילדים, איננו מכשיר יעיל לצמצום הילודה. לדעתם לקיצוצים האלה עלולה להיות אף השפעה הפוכה, משום שמחקרים מוכיחים בבירור, שככל שאנשים עניים יותר, הם נוטים להוליד יותר ילדים. משה ליסק, פרופ' לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית, הזכיר שאם לשפוט באופן ספציפי מהניסיון ההיסטורי היהודי, "הרי היתה בקרב היהודים המסורתיים במזרח אירופה התפוצצות דמוגרפית במאה ה-19, אף על פי שהם היו עניים מאוד. לא היה כל קשר בין מצבם הכלכלי והפריזון – ואולי אף היה קשר הפוך" (סיני, 19 בספטמבר, 2003). הטיעונים שהועלו בהקשר זה היו שעם הקצבאות או בלעדיהן ימשיכו קבוצות מוגדרות אוכלוסייה, כדוגמת החרדים, להביא ילדים לעולם, וכי יש קודים תרבותיים בהתנהגותם שלא ניתנים לפיצוח. על כן אין בסיס לחשיבות שיוחסה לקצבאות ככלי לעידוד הילודה או לריסונה (גולן, 2 בינואר, 2008).

הטיעון שהשמיעו החוגים שתמכו בזמנו בקיצוץ הקצבאות למשפחות מרובות הילדים, שהקיצוץ הזה בשנים שעברו הביא לצמצום הילודה בקרב החרדים, לא זכה בדרך כלל לתמיכה. הדמוגרף פרופ' סרג'יו דלה פרגולה מהאוניברסיטה העברית טען כנגד, ש"זה חלקית נכון אבל פשטני". לדעתו היקף הילודה החרדית היה פוחת, אם כי לאט יותר, גם בלי הקיצוץ בקצבאות, כחלק מהמגמה העולמית ובשל חדירת המודרניזציה (אילן, 15 בינואר, 2008). מחקרים דמוגרפיים מראים אמנם שלקצבאות הילדים יש השפעה על רמת הפריון, אבל השפעה זו היא קטנה יחסית. יתרה מזאת, האפקט של הקצבאות מוגבל בזמן, והשפעתן המרבית היא על עיתוי הלידות ולא על מספרן. עוד הם מראים ש"האפקט הגדול יותר של קצבאות הילדים על לידות מסדר לידות גבוה הוא בחלקו בשל דתיות" (סכלקנס ואופיר, 2006, עמ' 14).

הקצבאות כגורם לעוני

אחת הטענות המרכזיות של מלתוס היתה שחוקי העניים, או הסיוע שהם מגישים לעניים, הם גורם חשוב ביצירת העוני ובגידול האוכלוסייה הענייה והם מביאים להשחתת אופיים של העניים. טענות אלה ששימשו אותו בזמנו במלחמתו בחוקי העניים הועלו ומועלות בשנים האחרונות מחדש במדינת ישראל, והן משמשות ככלי נשק במתקפה נגד מדינת הרווחה ויוצרות את הבסיס לדה-לגיטימציה שלה.

לפי טענות אלה, מדינת הרווחה ומערכת הקצבאות שפיתחה יוצרות את הכשל המוסרי בקרב חלקים גדלים של האוכלוסייה המעדיפים חיי בטלה ומבקשים להישען על קבלת קצבאות במקום לקחת אחריות על מצבם הכלכלי ולדאוג לקיומם ולקיום משפחותיהם. לדעתם, קבוצות אוכלוסייה התלויות בקצבאות אינן מקבלות אותן כזכות חברתית של אזרחות אלא כמתת חסד של השלטונות, והן עושות זאת תוך כדי ניצול לא ראוי של כספי הציבור.

דובר בולט שנתן ביטוי פומבי לטענות אלה היה בנימין נתניהו בעת כהונתו כשר האוצר ובמסגרת פעילותו במשך השנים בזירה הפוליטית הישראלית. לדעת נתניהו מדיניות הסעד והקצבאות כולאת את האנשים במעגל העוני, והקצבאות הן אלה שהנציחו את העוני. לדבריו מדיניות הקצבאות הרגילה אנשים לא לעבוד ובכך פוגעת בהם עצמם. ולא רק זאת, על ידי ניפוח הוצאות התקציב הממשלתי, מדיניות זו פוגעת לאורך זמן בנזקקים אמיתיים אחרים כמו הזקנים או הנכים (נתניהו, 10 בספטמבר, 2004). הוא חזר והדגיש שהקצבאות לא עוזרות לעניים, אלא עוזרות להשאיר אותם עניים. אנשים מתרגלים לתרבות של קצבאות ושוכחים את תרבות העבודה, ובשם הצדק החברתי כביכול פותחים

עד אין סוף את הברזים של תקציבי ההעברות והקצבאות (פלוצקר, 21 במרץ, 2003). נתניהו טרח בכל הזדמנות להדגיש שישועתם של העניים תבוא אם יפסיקו לקבל קצבאות ויחזרו לעבוד (קטן, 17 בפברואר, 2004).

לדעת נתניהו, "נשים שמקבלות קצבאות מתרגלות לא לעבוד, וילדיהן מתרגלים לכך שהאימהות שלהם לא עובדות. זו מלכודת של תלות, זו מלכודת של ריבה סמיכה שאי אפשר להיחלץ ממנה. [...] גדל פה דור חדש של מקבלי קצבאות". עוד הוא אמר: "יצרנו כאן מפלצת של תלות בקצבאות." הוא התחייב לשנות זאת "ויהי מה" (פלוצקר וליאור, 18 במרץ, 2003). למרות הביקורת שהוטחה עליו בנושא זה לא שינה נתניהו את גישתו, וב-2008 הצהיר אמנם שהוא בעד לעזור לנזקקים, אבל הוא נגד עזרה למתחזים ולא לה שיכולים לעבוד, אך רוצים לחיות על חשבון אחרים (מועלם, 14 באפריל, 2008). כך הוא שב והכתים את מקבלי הסיוע כמתחזים וחזר על עמדתו השלילית כלפיהם.

נתניהו לא היה בודד בעמדותיו השליליות כלפי מקבלי הקצבאות. השר מאיר שטרית ביטא אף עמדות חריפות יותר. הוא טען ש"קל בישראל לקבל קצבאות גם למי שלא זכאים להן... צריך לבטל לחלוטין את הקצבאות אבל לממשלה אין אומץ לעשות זאת". כך, לדעתו, "התפתחה בישראל תרבות לפיה המדינה אחראית לכול. נעלמה האחריות של האזרחים לגורלם. אנשים שמסוגלים לעבוד אינם עובדים. זאת הסיבה לעוני ולאבטלה הגבוהה" (בסוק, 19 בדצמבר, 2003).

כך, כמו בימיו של מלתוס, הפכו העניים לאשמים עיקריים למצבם. למעשה המדיניות הכלכלית-החברתית שנהגה בישראל בשנים 2003-2004 היתה מבוססת במידה רבה על הטלת אשמה זו על העניים. קברניטי המשק שקדו על יצירת דימוי שלילי של העניים כבטלנים, עצלנים ואחראים למצבם. הם הואשמו בהתחמקות מעבודה, בהעלמת הכנסות ובחיים על חשבון הציבור. מכאן קצרה הדרך להפיכתם לעוברי חוק (זיו, 14 ביולי, 2004). התבטאויותיו של נתניהו על העניים כמתחזים יכולות להעיד על כך (מועלם, 14 באפריל, 2008).

עמדות אלה של העילית השלטת באו לידי ביטוי בעת של שינויים מבניים מסיביים במשק הישראלי, בשנים של צמיחה כלכלית נמוכה ושל אבטלה גבוהה. ואולם לדעת לא מעטים מאנשי הכלכלה היו רוב המובטלים, העניים ובעלי השכר הנמוך, ועודם, קורבנות של משק שלא מייצר מקומות עבודה, של מערכות שמשמנות את המקורבים לשלטון... ושל תהליכים כלכליים גלובליים, ולכן אין הם פרזיטים או בטלנים אידיאולוגיים כדברי הפוליטיקאים המשתלחים בהם (רולניק, 18 ביולי, 2003). ההתבטאויות השליליות כלפיהם היו בחלקן חזרה על תורת מלתוס מהמאה ה-19 ועל עמדות הנשיא רייגן בארצות הברית בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20 (פלוצקר, 28 בינואר, 2005). בין המגיבים להתבטאויות אלה היו שרמזו על כך שהדוברים אולי התבלבלו ולא שמו לב שהם חיים

בישראל ולא באמריקה (גילת, 21 במרץ, 2003), ובמאה ה-21 ולא במאה ה-19. בלי משים היה בכך מעין חזרה לתורת מלתוס.

דיון

השאלה היא מי הם הגורמים הפועלים בארץ והמנסים להחיות מחדש את תורת מלתוס לאחר שזאת ירדה מהאופק הציבורי לפני מאה חמישים שנה ויותר. קשה להצביע על גורם אחד כזה, אבל ניתן בוודאי למצוא מעין צירוף של מספר גורמים הפועלים ביחד כדי לתת תימוכין לסוג זה של מדיניות מלתוסיאנית. נראה שאפשר לציין שלושה גורמים עיקריים הפועלים בתחום זה: (1) הכוחות האידיאולוגיים הניאו-ליברליים שזכו לבכורה בארץ; הם פועלים להשלטת משטר של שוק כלכלי חופשי בלתי מופרע, ואינם מוכנים לסבול בתוכו קיומן של תוכניות רווחה לאוכלוסיות הנפגעות והנופלות לשוליים של משטר כלכלי זה. (2) הגורמים הכלכליים והפוליטיים השוללים את קיומה של מדינת הרווחה ואת מערכות הביטחון הסוציאלי הפועלות מטעמה. (3) הזרמים החזקים בקרב האוכלוסייה הכללית המגלים עוינות גלויה או סמויה כלפי קבוצות אוכלוסייה מוגדרות, כמו החרדים והערבים, ששיעורי הילודה בהן גבוהים.

מלתוס ותומכיו לחמו בזמנו בכל מרצם לבטל את חוקי העניים (הישנים) שלחובתם הם זקפו הגשת סיוע נדיב מדי לעניים. מטרת מאבקם היתה להשאיר בידי כוחות השוק לקבוע לבדם את מידת הרווחה של היחיד ומשפחתו ולהעניק בדרך זו עוד דחיפה לגלגלי המהפכה התעשייתית המתפתחת. הם השיגו את מטרתם בהעברת חוק העניים החדש מ-1834 (The New Poor Law), שהנהיג משטר סיוע קשוח וחמור ביותר שמנע למעשה הגשת עזרה לעניים, אלא באמצעות כניסה לבתי עבודה ומחסה לעניים.² הכוונה של החקיקה החדשה הזאת היתה להבטיח שתוכניות הגנה חברתית מסוג חוקי העניים הישנים לא יפריעו לקומודיפיקציה מלאה של שוק העבודה ויבטיחו גמישות מרבית בקביעת השכר ותנאי העבודה.

² אחד האדריכלים של חוק העניים החדש, הכלכלן נסאו סניור (Nassau Senior), הבהיר את המטרות המחמירות של החקיקה החדשה בלשון זו:

No relief shall be given to the able bodied, or to their families, except in return for work, and that shall be as hard as it can be made, or in the workhouse, and as disagreeable as it can be made. Quoted in John Brewer, *England: The Big Change*, The New York Review of Books, June 21, 2008, p. 55.

תמונת העולם של מלתוס ותומכיו היתה פסימית במהותה. הם ראו לנגד עיניהם את המשבר הדמוגרפי שעשוי היה להתחולל לדעתם בעקבות שיעורי הילודה הגבוהים בקרב העניים. הם תמכו בצעדי מדיניות נגד הגשת סיוע לעניים, כי הם רצו לחזק בדרך זו את המשמעת המוסרית ואת משמעת העבודה בקרב העניים ולתקן את דרכי התנהגותם הפגומה. הבשורה היחידה שהביאו לעניים היתה עבודה בשכר נמוך כפועל יוצא בלתי נמנע של מעמדם במסגרת החברה הקפיטליסטית המתהווה.

התומכים בימינו בתורת מלתוס במדינת ישראל הציבו לעצמם מטרות דומות מאוד. אולי אין הם שותפים לחלוטין לתמונת העולם הפסימית של מלתוס. אולי בניגוד למלתוס הם טוענים שהעניים יוכלו לשפר את מצבם על ידי כניסתם למעגל עבודה. אבל המסר הכללי שלהם דומה למדי. הם רוצים לתקן את משמעת העבודה הלקויה של העניים הנתפסים בעיניהם כמשתמטים, כמתחזים או כהולכי בטל. הם רוצים לתקן את ההתנהגות המוסרית הפגומה שלהם, כשהם מביאים ילדים לעולם, בלי שיוכלו לדאוג לקיומם ולהתפתחותם הראויה. והמסר היחיד שיש להם לעניים הוא עבודה בשכר נמוך ובתנאים ירודים בשולי חברה המתנהלת תחת כלכלת שוק בלתי מרוסנת.

אפשר לראות את התחייה של עמדות מלתוסיאניות אלה בקרב חלקים רחבים של האליטות בישראל כריאקציה נגד תפיסות עולם סולידריסטיות שבאו לידי ביטוי בפיתוח ובהרחבה של מדינת הרווחה ומערכות השירותים שלה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. בקרב המעמדות האמידים תמיד התחבאה התנגדות להעניק זכויות רווחה וביטחון סוציאלי למעמדות העובדים ולצמצם את הפערים המעמדיים. השיבה לתיאוריות כלכליות-חברתיות של המאה ה-19, מסוגה של תורת מלתוס, יכולה אולי להסביר בחלקה את אופי התגובה השלילית, ה-backlash, כלפי מדינת הרווחה והקצבאות שהיא מספקת לקבוצות האוכלוסייה החלשות.

עם זאת, חשוב לציין שהעוינות הרווחת אצל חלקים גדולים באוכלוסייה כלפי קבוצות האוכלוסייה החרדית והערבית בכל הקשור לתשלומי הקצבאות לא תמיד נובעת מדבקות בתורת מלתוס. היא קשורה גם לסיבות מוכרות אחרות: דרכי ההתנהלות האזרחית והכלכלית של חלקים גדולים של האוכלוסייה החרדית שיש בהן ניגוד בולט בינה לבין יתר חלקי האוכלוסייה; ההכרה הלאומית הנבדלת של המיעוט הערבי, הנתפסת בעיני הרוב היהודי כאיום על קיומה של ישראל כמדינת הלאום היהודית. המעמד הנבדל של שתי הקבוצות בולט גם בגלל הציורף של שיעורי הילודה הגבוהים אצלן, כמו גם תחולת העוני הגבוהה בקרבן. בשל כך שתיהן נזקקות לסיוע מערכות שירותי הרווחה והביטחון הסוציאלי, ואף מקבלות סיוע מרבי, שחלק הארי שלו הוא קצבאות הילדים.

לסיכום: בעיות העוני והבעיות הדמוגרפיות שעל מדינת ישראל להתמודד איתן בימינו לא יבואו על פתרון דרך חזרה לתורות כלכליות של המאה ה-19, כדוגמת תורת מלתוס.

הדרך הנאותה להתמודד עם בעיות אלה, כפי שהניסיון מלמד, היא הגדלת ההשקעה ברווחה חברתית, בשיפור הנגישות לשירותי הבריאות, בהרחבת שירותי החינוך ובעיקר בצמצום שיעורי העוני. אלה הם האתגרים העומדים לפני המדיניות החברתית של מדינת ישראל, ולא חזרה לתורת מלתוס.

מקורות

- אילן, ש' (9 באפריל, 2000). ביילין: משפחות מרובות ילדים – מעמסה על החברה. הארץ.
- אילן, ש' (11 באפריל, 2000). הבלוף הגדול של שחיקת קצבאות הילדים. הארץ.
- אילן, ש' (10 באפריל, 2000). הברכה באה עם המספר? מה פתאום. הארץ.
- אילן, ש' (15 בינואר, 2008). הירידה בילודה: שרי האוצר שותקים. הארץ.
- בסוק, מ' (19 בדצמבר, 2003). שטרית בכנס הרצליה: יש לבטל לחלוטין את הקצבאות. הארץ.
- גולן, א' (2 בינואר, 2008). ילדים בלי חשבון. הארץ.
- גילת, מ' (21 במרץ, 2003). נתניהו שכח שהוא חי כאן, לא באמריקה. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת.
- גל, ג' ובן אריה, א' (2002). תשלומי העברה ותמיכה במשפחות עם ילדים בפרספקטיבה משווה. ביטחון סוציאלי, 63, 69-76.
- דורון, א' (2005). שחיקתה של מדינת הרווחה בישראל בשנים 2000-2003: המקרה של קצבאות הילדים, עבודה, חברה ומשפט, יא, 95-120.
- ועדת בן בסט (2000). דו"ח הוועדה הציבורית לרפורמה מס הכנסה. מועלם, מ' (14 באפריל, 2008). נתניהו: ברק ואולמרט לוקים בעיוורון מדיני. הארץ.
- מישר, י' ומנסקי, צ' (2000). קצבאות ילדים בישראל: ממצאים ראשוניים. ירושלים: המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק.
- מלכודת העוני (17 ביוני, 2003). מאמר מערכת. הארץ.

נתניהו, ב' (10 בספטמבר, 2004). הקצבאות הנציחו את עוני. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת.

סיני, ר' (19 בספטמבר, 2003). חשבון של ילדים. הארץ.

סכלקנס, י' ואופיר, מ' (2006). השפעת קצבאות הילדים והנישואין על הילודה. ירושלים: הפקולטה למדעי החברה, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית.

פלוצקר, ס' (21 במרץ, 2003). אני מכין את התוכנית הזאת כבר עשרות שנים במוחי. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת.

פלוצקר, ס' (28 בינואר, 2005). אני ואני הצלנו את ישראל. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת.

פלוצקר, ס' (14 באוקטובר, 2005). חוכמת הבייגה, [ריאיון עם בייגה שוחט הפורש מהחיים הפוליטיים]. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת.

פלוצקר, ס' וליאור, ג' (18 במרץ, 2003). נתניהו: אישה שיכולה לצעוד 200 ק"מ יכולה לעבוד באריזה. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת.

קטן, י' (17 בפברואר, 2004). עניים צאו לשופינג. הארץ.

רולניק, ג' (18 ביולי, 2003), תעשי מיץ. הארץ.

שוקד, מ' (7 בינואר, 2002). משפחות מקוללות ילדים. הארץ.

שטרסלר, נ' (13 באפריל, 2000). מי שווה יותר, הראשון או הרביעי. הארץ.

Blaug, M. (1963). The myth of the old poor law and the making of the new. *Journal of Economic History*, Vol. XXIII, 2, 151-184.

Brundage, A. (1978). *The making of the new poor law 1832-39*. London: Hutchinson.

Checkland, S. G. & E. O. A. (Eds.). (1974). *The poor law report of 1834*. Harmondsworth: Penquin Books .

De Schweinitz, K. (1961). *England's road to social security*. New York: A. S. Barnes & Co., Perpetua Edition.

Fraser, D. (Ed.). (1976). *The new poor law in the nineteenth century*. New York: St. Martin's Press.

- Himmelfarb, G. (1984). *The idea of poverty, England in the early industrial age*. London: Faber and Faber.
- Himmelfarb, G. (Ed.). (1960). *Thomas Robert Malthus, on population*. New York: Modern Library.
- Huzel, J. P. (1969). Malthus, the poor law, and population in early nineteenth century England. *The Economic History Review, 2nd series*, 430-52.
- Huzel, J. P. (1980). The demographic impact of the old poor law: more reflexions on Malthus. *The Economic History Review, New series*, 367-381.
- Longmate, N. (1974). *The workhouse*. London: Temple Smith.
- Malthus, T. (1798). *An Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society*. London: Printed for J. Johnson, rendered into HTML format by Ed Stephan 1997.
- Marshall, D. (1973). *Industrial England 1776-1851*. London: Routledge & Keegan Paul.
- Polanyi, K. (1957). *The Great Transformation, The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Webb, S. & B. (1963). *English poor law history*. London: F. Cass.